

Боривоје Милошевић¹ Sandra Лукић²

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

Катедра за историју

Оригинални научни рад

УДК 930.1(497.15):911.3„1871/1874“

DOI 10.7251/SIC2508061M

COBISS.RS-ID 142897409

ПРЕДУСТАНИЧКО ВРЕЊЕ У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ – АФЕРЕ СА БАЊОЛУЧКИМ И ГРАДИШКИМ ТРГОВЦИМА

Апстракт: *Афере са бањолучким и градишким трговцима представљају малу, али веома занимљиву епизоду у историји српског националног покрета у Босанском пашалуку уочи Велике источне кризе. Феудални притисак којем је сељаштво било изложено уочи избијања устанка 1875. године постао је несношљив, а потчињено становништво било је изложено суровој експлоатацији и самовољи локалних ага и бегова. Поједини српски трговци из Бање Луке и Бербира (Градишке) су у раздобљу од 1871. до 1874. године у више прилика прелазили ријеку Саву и склањајући се на простор Аустроугарске монархије настојали да европске силе заинтересују за положај хришћанског становништва у пашалуку. Поменуте догађаје треба посматрати у контексту свеукупних друштвено-политичких прилика у Босанском пашалуку и веза које су српски трговци, као важан дио националне елите, успоставили са органима Кнежевине Србије током припрема планова за национално ослобођење и уједињење. Пребјегавање српских трговаца није било само политичке природе, већ је за циљ имало и обезбјеђивање њихових личних економских интереса.*

¹ borivoje.milosevic@ff.unibl.org

² sandra.lukic@ff.unibl.org

Кључне ријечи: Босански пашалук, Босанска Крајина, српски устанак 1875–1878, бањолучки и градишки трговци, Аустроугарска.

Положај хришћанског становништва у Босанском пашалуку константно се погоршавао у годинама уочи Велике источне кризе. Реформе које је централна власт спроводила успјеле су да тек дјелимично послуже мисије Омер-паше Латаса учврсте Портину власт у пашалуку, али не и да суштински побољшају правни положај хришћана, осигурају вјерске слободе и елиминишу неједнакост пред законом.³ Васа Пелагић наводи како ни послуже поменутих реформи живот највећег броја људи у пашалуку није постао бољи, „народ сеоски почео је знатно опадати, сиромашити, а варошани напредовати и богатити се“.⁴ *Хатихумајуном* из 1856. године формално су пред законом и судовима изједначени хришћани и муслимани. Међутим, јавно објављивање *Хатихумајуна* у везирском конаку у Сарајеву окупљеним хришћанима није много значило, јер је документ најприје прочитан на турском, са штурим појашњењима на српском језику.⁵ Угледне беговске породице нису ни присуствовале читању *Хатихумајуна* у Бањој Луци, док су према извјештајима аустријских конзуларних агената, поједини феудалци по Босанској Крајини подговарали локалне муслимане да се силом одупру одредбама *Хатихумајуна*.⁶ Премда су султанове уредбе обавезивале вилајетске власти да одржавају покрајинске скупштине, тзв. меџлисе, у чији су састав улазили и хришћани, власти су проналазиле начине да њихово присуство опструишу или за хришћанске представнике поставе лица блиска интересима власти.⁷

Економска криза у којој се налазило Османско царство условило је стално увећавање државних намета, а највећи терет финансирања нове управе, војске и административног апарата падао је на терет потчињеног становништва. Неријешено аграрно питање и задржавање кметовских односа представљало је у свијести хришћа-

³ Опширније код: *Vasilj Popović, Agrarno pitanje u Bosni i Turski neredi za vrijeme reformnog režima Abdul Medžida*, SANU, posebna izdanja, knj. 59, Beograd 1949.

⁴ Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 143.

⁵ *Српски дневник*, бр. 25, 25. март 1856.

⁶ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 146–147.

⁷ *Српски дневник*, бр. 71, 8. септембар 1857; Исто, бр. 83, 20. октобар 1857.

на највидљивији знак њиховог ропског положаја и систематског изабљивања од стране муслиманске феудалне класе.⁸ „Муслимани Босне повероваше да су апсолутни господари који имају искључиво право на власништво земље, као и на сва задовољства живота. Они су у хришћанима гледали само створења одређена да служе као радна снага за обрађивање њихових поља – ништа више, ништа мање“, биљежи један турски путник половином XIX вијека.⁹ Упркос јавно прокламованим реформама, аустријски мајор Вагнер пише како је положај хришћана у Босанском пашалуку био вриједан жаљења, „они су још увијек (били) робови у најпотпунијем смислу (те) ријечи“.¹⁰ У жалби султану Абдул Меџиду из 1850. године хришћани Босанског пашалука указали су на велика пореска оптерећења и затражили укидање беглучења и тзв. крварине, оснивање штампарије о државном трошку, слободан избор архиепископа, слободно оснивање нових школа и неометано кретање или исељавање из пашалука.¹¹

За разлику од села, прилике у већим урбаним срединама, посебно на граници са Кнежевином Србијом и Аустроугарском монархијом, погодовале су снажном успону српске трговачке буржоазије, која је током друге половине XIX вијека контролисала највећи дио спољне и унутрашње трговине. Један француски путописац је неомучи устанка забиљежио како су се православни у Босанском пашалуку „боље сналазили у трговини и градским пословима и изгледало је да им је Бог дао власт на земљи, док је власт на небу оставио јадним католицима“.¹² Стекавши материјално богатство и углед, српска трговачка класа временом је постала првокласни политички чинилац у пашалуку.¹³ О њиховом специфичном положају у друштву свједочи и податак да су угледнији хришћански трговци до времена Омер-паше Латаса смјели јавно носити оружје.¹⁴ С об-

⁸ Васа Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878. године*, Београд 1995, 21.

⁹ Pasko Vasa-efendiја, *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958, 41.

¹⁰ Галиб Шљиво, „Вагнерово виђење Босне средином XIX вијека“, *Историјски зборник*, бр. 2, Бањалука 1981, 55–76.

¹¹ Slavoljub Bošnjak, *Poviestnica Bosne*, Zagreb 1851, 156–159.

¹² Milorad Ekmečić, „Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine“, *Балканика*, VIII, (1977), 310.

¹³ В. Чубриловић, *Босански устанак*, 23.

¹⁴ *Босанска вила*, бр. 8, 16. април 1886, 120.

зиром да су били образованији од остатка народа, српски трговци су, уз ријетке изузетке, били готово једини потписници различитих политичких представки или молби које су упућивали властима у име цјелокупне српске заједнице.¹⁵ У Бањој Луци су почетком седамдесетих година XIX вијека „Срби (били) већином све сами трговци богаташи“ и све је „благо (било) у српским рукама“, посвједочио је један Србин из Јужне Угарске који је био на учитељској служби у том граду.¹⁶ Снажном успону српске трговачке класе у Бањој Луци поговарала је близина пловне ријеке Саве. Половином XIX вијека као најуспјешније трговачке породице у граду на Врбасу издвојили су се Радуловићи, Пиштељићи, Милићи, Делићи, Кнежићи, Билбије, Маслеше, Милошевићи и Узуновићи, многи међу њима досељеници из Херцеговине.¹⁷ Слична запажања оставио је Александар Гиљфердинг, први руски конзул у Босанском пашалуку, који је економски успон Бање Луке објашњавао чињеницом да је град представљао складишну станицу за трговину западног дијела Босне са Хабзбуршком монархијом. Православни хришћани били су, по његовим ријечима, најактивнији и најбогатији дио становништва, а локална трговина била је махом у њиховим рукама. Гиљфердинг је био задивљен љепотом и богатством посједа српских трговаца.¹⁸ Конзулове ријечи потврђује један новински чланак из 1874. године у којем се наводи: „Овдје (у Бањој Луци; прим. Б. М.) су Срби већином све сами трговци богаташи; њине су куће најљепше. Нове куће зидају по европском кроју све на један кат, а по европски их намештају. Турске су куће све неке мале дашчаре. Све је благо у српским рукама. Да видите само то богатство у Срба. Деворке и жене им у самим дукатима“.¹⁹ Иван Кукуљевић Сакцински кућу трговца Пиштељића назива најљепшом у Бањој Луци,

¹⁵ Bratislav Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine 1800–1878*, (необјављена докторска дисертација), Banja Luka 2018, 584.

¹⁶ Аноним, „Једно писмо из Босне“, *Глас народа*, бр. 49, 8. децембра 1874, 398.

¹⁷ Стојан Бијелић, *Казивања паметара о прошлости Бање Луке и Крајине*, приредио: Ђ. Микић, Бања Лука 1996, 148.

¹⁸ Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 321.

¹⁹ *Глас народа*, бр. 49, 8. децембар 1874.

чистом и укусно уређеном, као својеврсну мјешавину оријенталног и европског стила.²⁰

Географски положај на ријеци Сави, важном трговачком путу, условио је нагли успон српског грађанског слоја у Градишци од средине XIX вијека. Тргујући од Беча и Трста до Београда и Цариграда, породице Чубруловић, Малић, Суботић, Сабљић и Видовић улагале су дио стеченог капитала у развој српског школства и просвјете, због чега је Градишка концем истог вијека понијела ласкави епитет „Мали Београд“.²¹ Ови српски родољуби и добротвори разумијевали су историјски тренутак у којем су живјели и чињеницу да су развој српске културе и образовања представљали темељ свеукупног националног напретка и очувања српског идентитета.²² И у неким другим срединама, попут Ливна и Мостара, трговци су били оснивачи и финансијери најранијих српских школа.²³ Полазници тих школа била су начешће дјеца трговаца коју су родитељи припремали за будући посао, док сеоском становништву према писању штампе, није било „ни до школа ни до просвете или каква напретка и развитка душевнога. Само гледа, како ће оно мало худа живота да одржи“.²⁴ Трговина са Србијом и чести одласци у Кнежевину омогућили су српској грађанској класи да се ближе упозна са модерним политичким идејама и прихвати концепт националног ослобођења и уједињења. Тако је, закључује Милорад Екмечић, српски трговац под својом робом почео кријумчарити националне идеје.²⁵

Турски порески систем омогућио је појединим српским трговцима да узимају под закуп десетину и тиме стекну велике приходе. Трговци су имали интереса за овај посао јер су од сељака, често уз помоћ турских власти, утјеривали знатно већи порез него што су кметови били дужни да плате.²⁶ Неријетко се дешавало да су закупци пореза продавали добијени закуп трећем лицу за већи

²⁰ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Putovanje po Bosni*, Zagreb 1858, 30.

²¹ Опширније код: Бојан Вујчић, *Успон и пад Малог Београда. Културно-просвјетна улога српског грађанства у Градишци (1848–1949)*, Градишка 2023.

²² Боривоје Милошевић, „Трговци добротвори српског школства у Босни и Херцеговини у XIX вијеку“, *Синеза*, 5/1, (2024), 31–48.

²³ *Српски дневник*, бр. 53, 5. јули 1856; Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд 1925, 128.

²⁴ *Српски дневник*, бр. 65, 24. август 1858.

²⁵ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo 1973, 39.

²⁶ Исто.

новац.²⁷ Међу њима је било и млађих трговаца који су на тај начин брзо и лако стицали почетни капитал, попут Пере Креце, каснијег устаничког војводе.²⁸ Откупљујући земљу од босанскохерцеговачких муслимана, поједини српски трговци временом су се трансформисали у крупне земљопосједнике.²⁹ Закуп десетине се из године у годину повећавао до те мјере да су се сељаци уочи устанка жалили да када би „наш читави гибиви иметак, т.ј. благо и љетину продали једва би кадри били уцјењену своту намирити“.³⁰ О размјерама пореских оптерећења свједочи пословица која се половином XIX вијека усталила међу хришћанима: „Да Влах усади на глави два зрна, ага би рекао: Влаше, то је моје“.³¹ Мартин Недић, босански фрањевац и књижевник, биљежи сличну рајинску пословицу: „Ако само два Турчина у циелој Босни остану, опет ће од њиа један бити кадиа, а други спахиа, кадиа ће криво судит, спахиа ће неправедно гулит“.³² У *Споменици* бискупа Рафе Баришића, упућеној аустријском цару 1838. године, наводи се: „Кад њеки аге или други могућнији Турци хоће да од нас купе коју ствар која им служи или која им се допада, онда ипак ову наклоност прама нами исказују, питају наиме, колико запада коњ, вол, итд. Ми не смијемо други осим овај одговор дати: Господару, ја сам твој, коњ је такођер твој, пак чини што ти се свиђа, јер нами није просто нити процјенивати ствар, нити праведну цијену затраживати или се продаји противити“.³³ Десетина је 1862. године у Херцеговини износила више него сви остали порези заједно.³⁴ Описујући висину феудалних намета, аустријски конзул Миленковић пише како је кметовима послје плаћања пореза остајало тек толико да нису били у стању прехранити ни

²⁷ Војислав Богићевић, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878. године“, *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине*, год. II, (1950), 163.

²⁸ Перо Крецо, *Животопис. Биљешке из Устанка 1875–1878*, приредили: Р. М. Пилиповић и Б. М. Бранковић, Београд-Дрвар 2018, 13–17.

²⁹ В. Теиновић, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 399.

³⁰ Милорад Екмечић, „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Разнолики историјски списи*, 2, Нови Сад 2021, 5–53.

³¹ Vojislav Hranic, *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1911, 10.

³² *S bosanske granice. Dopisi i izvještaji fra Martina Nedića o stanju u Bosni i Hercegovini objavljeni u Gajevim Novinama 1838–1855*, priredio: M. Matolić, Orašje 2020, 174.

³³ Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, Sarajevo 1915, 150–162.

³⁴ Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Нови Сад 2021, 256.

властиту породицу.³⁵ Штампa је преносила гласове да је народ у источној Херцеговини, због окрутног начина на који се прикупљао порез, у јесен 1868. године био спреман на побуну.³⁶ Херцеговачка раја је у прољеће сљедеће године писмено обавјестила султана о вишеструко увећаним порезима које више нису били у стању плаћати.³⁷ Напетости у Херцеговини нису престајале све до уочи избијања Невесињске пушке, народ се повремено склањао преко границе у Црну Гору, а сеоски главари су се одметали у хајдучију.³⁸

Власти су користиле разноврсне егзотичне методе мучења, попут димљења, потапања у ледену воду или пребијања, како би од кметова наплатили порезе.³⁹ У таквим околностима многи сељаци су се окретали сточарству које је представљало извор преживљавања за многе сиромашне породице.⁴⁰ Несређеност феудалних односа имала је за посљедицу да феудална давања потчињеног становништва готово нигдје нису била уједначена у Босанском пашалуку. Стални раст потреба феудалних господара условио је појачано беглучење „због чега су кметови готово сву годину аги беглучили, а себи не би могли ништа да привриједе“.⁴¹ Неправилности и злоупотребе приликом прикупљања пореза, нарочито десетине, били су један су од кључних социјалних мотива српског устанка из 1875. године⁴², што поред осталог, потврђују изјаве српских избјеглица које су у љето те године напустиле пашалук и прешле на тло Аустроугарске. С тим у вези, карактеристична је изјава сељака Ђурађа Њежића из Босанске Крајине, који наводи: „Ја сам пребјего са другим сељанима зато, што Турци ишћу и одузимљу, што ми дати не можемо; они нам намећу даће, које ми с нашим добром измити не можемо, (...) и то по њиховом рачуну, који је износ у најновије вријеме већи био него ли, што је наш цијели иметак вриједан.

³⁵ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 143.

³⁶ *Застава*, бр. 19, 7. март 1868.

³⁷ Исто, бр. 43, 9. април 1869.

³⁸ Исто, бр. 62, 30. мај 1871.

³⁹ М. Екмечић, „Почетак босанског устанка 1875. године“, 5–53.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Vojislav Bogićević, „Kako је u Bosni ukinuta работа i uvedena trećina 1848. godine“, *Istorijsko-pravni zbornik*, 3–4, (1950), 13.

⁴² Опширније код: Илија Кецмановић, *Изјаве босанских избјеглица о разлозима њиховог бјекства из Босне у августу и септембру 1875. године*, Сарајево 1964.

Турчин отме од нас, што му се свиди и допадне, он вијеђа, туче и убија наше људе без да буде на одговорност позван“.⁴³

Многи српски трговци, укључени у прикупљање десетине, временом су дошли на лош глас међу сељаштвом. Народ их је називао „кесецијама“, „дерикожамa“ или „бакоњамa“, док Мартин Недић за купце пореза именује као „најгоре изјелице“.⁴⁴ Како наводи Пелагић, у народу се усталио глас да су били „куд и камо гори од Турака; прије је он (сељак; прим. Б. М.), вели, с Турцима при наплаћивању десетине и при пазаривању пролазио упола јефтиније, но од како су те послове узели на се радини сународници и једновјерци–Хришћани. То је зато, што су ови далеко окретнији, препреденији и грабљивији и од самих турских субаша, те се од њих не може ништа ни откинути ни сакрити. Они све нањуше и у све завире. Турци су се могли и умолити и подмитити са маљим, а ови раде да ти душу ишчупају и црно иза ноката однесу“.⁴⁵ У истом контексту писао је и Владимир Красић: „Што народ српски није могао патњама својима јачега и очевиднијега израза да даде, има се приписати и тој околности, што су богатији трговци, претпостављајући користи своје општим народним интересима, као закупци пореза, немилостивије поступали с рајом, него ли сами Турци, место да су заклањали браћу своју од зулума турског и износили на јавност њихове потребе и жалбе“.⁴⁶ За поједине српске трговце је штампа извјештавала „да су живјели само за своју корист, а да за школу и просвјету нису никако марили, тек толико да су учитељи учили само њихову дјецу“.⁴⁷ Аустроугарски конзул у Сарајеву Светозар Теодоровић писао је уочи устанка како је десетина била најтежи порез за сељака јер се давала под закуп, а турски чиновници, упркос забранама, били су у том послу десна рука закупцима, због чега су жалбе сељака најчешће остајале без одговора.⁴⁸ Није наодмет споменути мучан су-

⁴³ Исто, 19.

⁴⁴ *S bosanske granice*, 203.

⁴⁵ Васа Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке буне у свези са српско и руско-турским ратом*, Будимпешта 1879, 46.

⁴⁶ Владимир Красић, *Устанак у Босни од 1875. до 1878. године. Грађа за новију српску историју рата за ослобођење (фототипско издање)*, приредио: Р. Субић, Бања Лука 2021, 22.

⁴⁷ Ангелика Кос, „Српски Дневник Данила Медаковића као свједок промјена у Босни и Херцеговини“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 2, (2010), 195–218.

⁴⁸ В. Богичевић, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878. године“, 164.

коб сарајевске српске чаршије и управнице тамошње женске школе Стаке Скендерове, настао као посљедица чињенице да је Скендерова у *Љетопису Босне* записала имена богатих српских трговаца тзв. гуликожа. Јавно именовани трговци богатство су стицали на невољи неких чланова православне црквене општине, којој су и сами припадали. Освета богатих и утицајних чланова српске заједнице била је сурова, па су сумњичења да је Скендерова била турски шпијун престала тек после њене смрти.⁴⁹ Новосадска *Застава* је такве Србе називала „крштеним Турцима“, истичући примјер Јована Јовановића из Тузле, за кога наводи да је био „најстрашнији крвопија српски и најсуровији тлачитељ биједне браће своје“.⁵⁰ Исти лист пише да је појединим трговцима кеса са дукатима била „и Бог и слобода и отаџбина и народност. Сто пута су гори од Турака. Лијека од њих нема до кубуре“.⁵¹ „Највећа жалост у Босни то су трговци, ови Бога моле да још полумесец не потавни“, пише новосадски лист.⁵² *Србски дневник* је 1861. године критиковао највиђеније бањолучке трговце оптуживши их за фалсификовање царских докумената, мито и незаконито глобљење кметова.⁵³ Наведени поступци указују да многи српски трговци нису били омиљени у народу: „Наш је готово сваки трговац у правом смислу привилегисани арамија, јер ово је једна каста људи, која се избила из масе народа и скупила се у вароши око Турака, те с њима у дослуху и ортаклуку, роби и отима од народа и последњу крајцару а гони сваки напредак и заклету су врагови просвете“.⁵⁴ Наиме, појединци нису били спремни да зарад неизвјесног посла народног ослобођења жртвују властити иметак, материјално богатство и положај у друштву.

Босански валија Сафвет-паша је почетком 1870. године упутио у бањолучки и бихаћки санџак комисију, коју су чинили Рагиб-ефендија и Петраки-ефендија, да испита оправданост жалби тамошњег становништва. Сељаци из бањолучког и градишког краја отворено су оптуживали мутесарифа Али Риза-пашу, који је до вели-

⁴⁹ Gordana Stojaković, „Staka Skenderova ili prilog za istoriju autentičnosti“, *Habitus*, 8, (2022), 177–188; *Danica ilirska*, br. 51, 23. prosinac 1865.

⁵⁰ *Застава*, бр. 145, 8. децембар 1872.

⁵¹ Исто, бр. 3, 9. јануар 1870.

⁵² Исто, бр. 24, 24. март 1868.

⁵³ *Србски дневник*, бр. 86, 12. септембар 1861.

⁵⁴ М. Екмечић, *Устанак у Босни*, 51.

ке моћи дошао након што се повезао са угледном беговском породицом Ђумишић.⁵⁵ Сељаци су указивали на неправедност пресуда у меџлису, те износили многе неправилности при сакупљању десетине. Српска штампа сумњичила је пашу да је био у дослуху са локалним разбојничким дружинама са којима је наводно дијелио плијен од пљачке.⁵⁶ Комисија се средином јуна 1870. вратила у Сарајево и поднијела извјештај валији, а у записник је унијела жалбе против мутесарифа, за кога се знало да је био склон примању мита. Тако је, примјера ради, Али Риза-паша тужио Сафвет-паши једног свештеника из Бербира да води агитацију против владе и наговара народ на исељавање. Након што је Рагиб-ефендија испитао ову жалбу установио је да је мутесариф лажно оптужио свештеника. Према извјештају аустроугарског конзулата, „Али Риза-паша, који већ дуго господари у Бањалуци, упути Сафвет-паши свог повјереника коме је успјело да златним доказима убиједи валију у невиност свог господара“.⁵⁷

Односи између српске и муслиманске заједнице у Бањој Луци и Градишци додатно су закомпликовани захтјевима српских црквено-школских општина да им се дозволи несметана изградња храмова и подизање звона на црквама, што су локални муслимани тврдоглаво одбијали.⁵⁸ Наиме, иако је царски ферман „да бањолучка раја може без запреке подићи себи једну богомољу у означеним димензијама“ у граду на Врбасу прочитан почетком 1860. године, локални муслимани, предвођени Назиф-агом Ђумишићем, упорно су одбијали да се повинују султановим наредбама. Представници бањолучке црквено-школске општине молили су 1863. године босанског везира Топал Осман-пашу да посредује у њихову корист, на шта им је он одговорио: „Нећу се ја због ваше цркве завађати са бањолучким Турцима“.⁵⁹ Сличне прилике владале су и у Градишци, гдје је турска војска из Бање Луке оружјем морала штитила православу цркву која је добила нова звона уочи Васкрса 1871. године.⁶⁰

⁵⁵ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 145.

⁵⁶ *Застава*, бр. 39, 30. март 1869.

⁵⁷ Галиб Шљиво, „Босанска Градишка од 1788. до 1878“, *Историја Босанске Градишке и њене околине од најстаријих времена до 1985. године*, Градишка 2008, 190.

⁵⁸ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 183.

⁵⁹ С. Бијелић, *Казивања паметара*, 171.

⁶⁰ *Застава*, бр. 44, 16. април 1871.

Један од излаза из мучне свакодневнице хришћанско становништво тражило је у масовном исељавању преко Саве, које можемо пратити већ од половине XIX вијека, а које је прије свега било посљедица неродних година, немаштине, терора муслиманских власти и локалних устанака.⁶¹ Већ у првој половини 1852. године започело је масовно исељавање из бербирског кадилука када се у Стару Градишку иселило 150 људи из Орахове, Ламинаца, Међеђе и Чатрње. Аустријским властима су изјавили да су напустили своја имања зато што нису могли плаћати пореске обавезе.⁶² Само у априлу 1855. године на аустријску страну пребјегло је 12 породица, десет из Ламинаца и двије из Бистрице. Бербирски мудир је повео истрагу и установио да постоји више разлога за незадовољство земљорадника, али да им највише невоља задају закупци пореза.⁶³ Српска штампа је почетком маја 1857. године извјештавала да је око 1.200 хришћана из дервентске нахије намјеравало пребјећи у Аустрију, али их у томе спријечио бањолучки Адем-ефендија.⁶⁴ Само неколико дана касније, услиједиле су вијести о стотинама незадовољних хришћана из маглајске, тешањске и градачачке нахије који су пријетили исељавањем преко Саве.⁶⁵ Посавски сељаци су децембра 1857. године припремили депутацију која је имала задатак да жалбе намјењене султану најприје преда турском посланику у Бечу.⁶⁶ По повратку у Брод на Сави, изасланике је сачекао један турски одред и под стражом их спровео у Тузлу.⁶⁷ *Србски дневник* је 1858. године извјештавао како су босански хришћани пред турским насиљем масовно бјежали у Вуковар, Винковце и друге дијелове Славоније.⁶⁸ У прољеће 1870. године на бербирском кордону пребјегло је седам породица са 39 чланова. Изјавили су да су напустили земљу због несигурности, пореских оптерећења, а нарочито десетине коју је држава препустила закупцима. Иако је босан-

⁶¹ Galib Šljivo, „Iseljavanje bosanskog stanovništva u prekosavske krajeve u prvoj polovini 1860. godine“, *Istorijski zbornik*, br. 10, (1989), 19–42.

⁶² Г. Шљиво, „Босанска Градишка од 1788. до 1878“, 181.

⁶³ Исто, 182.

⁶⁴ *Србски дневник*, бр. 37, 12. мај 1857.

⁶⁵ Исто, бр. 38, 16. мај 1857.

⁶⁶ Исто, бр. 1, 2. јануар 1858; Поповић, *Agrarno pitanje u Bosni*, 194.

⁶⁷ Исто, бр. 38, 18. мај 1858.

⁶⁸ Исто, бр. 25, 30. март 1858.

ски валија повремено слао специјалне комесаре да испитају жалбе становништва, стање се није битније промијенило. Комисије би редовно установљавале да су жалбе кметова оправдане, али је држава била немоћна да им помогне.

Када су октобра 1872. године у Бањој Луци запаљене 24 српске радње и убијен трговац Јован Наумовић⁶⁹, Јово Пиштељић и Јово Билбија су уз тридесет хришћанских трговаца (православних и католика) о поменутом догађају обавјестили великог везира Митхад-пашу у Цариграду⁷⁰, затим и аустроугарског вицеkonzула у Бањој Луци Станислава Драганчића.⁷¹ У представци се, поред осталог, наводи да је у интересу аустроугарских трговачких послова било важно да се власт у Бечу заузме за овдашње хришћане. Драганчић је о свему обавјестио надлежне, додавши како су му Билбија и Пиштељић при уручењу петиције усмено нагласили како је жеља локалног становништва била да стресе са себе турски јарам и да се сједини са сусједним хрватско-далматинским земљама, у вези чега су конзула замолили да у Бању Луку дође аустроугарска војска како би чувала своју трговачку робу.⁷² Интересовање аустроугарских дипломата за прилике у Босанском пашалуку не само да није ослабило политички притисак турских власти над хришћанима, него је локалне муслимане учинило још више неповјерљивима. Конзул Драганчић је у Бању Луку стигао септембра 1865. Годину дана касније, када се боље упознао са политичким приликама, писмено је обавјестио надређене о неповољном односу власти према хришћанском становништву: „Што се тиче личне сигурности хришћанског становништва, у односу на њихов живот и иметак, Турци се у свом фанатизму тако уздижу да се хришћанин једва усуђује да слободно иде кроз чаршију а да не буде нападнут од Турака“.⁷³ Умјесто да допринесу сигурности грађана, војници бањолучког гарнизона предњачили су у нарушавању реда и мира, а Драганчић их назива „хордом привилегованих уличних разбојника“.⁷⁴

⁶⁹ *Застава*, бр. 100, 26. август/7. септембар 1873.

⁷⁰ Шљиво, „Босанска Градишка од 1788. до 1878“, 183.

⁷¹ Чубриловић, *Босански устанак*, 36–37.

⁷² Исто.

⁷³ Галиб Шљиво, „Прилике у сјеверној Босни шездесетих година XIX вијека“, *Историјски зборник*, бр. 7, (1986), 109.

⁷⁴ Исто, 110.

Градишка је дошла у жижу интересовања европских сила због бијега њених трговаца 1872. године, када су преко Саве прешли: Васо Видовић, Алекса Вујић, Стојан Петковић, Ристо Милић, Јово Миљушић, Божо Љубојевић, Симо Вученовић, Стојан Вученовић, Илија Билбија, Јово Мостић, Јован Кукавичић, Стојан Бјелајац, Лука Савић, Васо Савић, Ћиро Перић, Тето Бабић, Јован Мирковић, Станко Ђурић, Вид Гвозденовић, Симо Пиштељић, Стево Микановић, Ђорђија Босанчић и Замфо Босанчић.⁷⁵ У писму, које су градишки хришћани упутили босанском валији Мустафи Асим-паши 29. новембра 1872. године, наведени су неки од разлога њиховог бијега на аустријску страну:

- „Као што се сваког љета појављују ајдуци по шумама те пљачкају мирне сељаке, путнике и трговце, онда по заповједи од више власти иду за њима пандури с буљубашом по трагу и гдје нађу да су ајдуци код кога сељака јели љеба и уцјенили га и онда буљубаша скупи из оног свега читавог села људе без разлике и с пандурима повеже их, па онда туче и он исте људе уцјењује и који даде пет па и до двадесет дуката онога пусте а који нема онога испребијана шаљу у Градишку и Бањалуку и ондје скапавају у апсу.
- Из Градишке пут иде до Бањалуке кроз село Ровине, и у том селу дочекују Турци путнике и дању и ноћу чине отимачину од свачега, па и од жита; брашна, воћа и што се год у чаршији проноси; ту се чине убиства, бојеви и пребијања од пролазећег народа најпослије и сватове дочекују и уцјењују, тим Царским путем не можемо нитко од њих с миром проћи.
- Особито у овоме мјестноме суду против Турчина свједока рају не примају нити признају; и тако се са свих страна против нас христјана неправда чини на видуку.
- Кад све то тако бива није се ни чудити што нам школу не даду правити јербо из тога види се нека жалост и несрећа за нас, те зато и наша христијанска дјеца од турске не могу с миром у школу долазити нити својим кућама с миром одлазити, него

⁷⁵ *Српске новине*, бр. 158, 17. јул 1873.

их турска дјеца, а не само турска дјеца него и стари Турци на путу дочекују и туку“.⁷⁶

Градишки хришћани су се 30. децембра 1872. године обратили султану Абдул Азизу писмом у коме је стајало да је народ од 1870. године властима упутио шест жалби, али се стање није поправило, шта више, било је погоршано. Истакли су насилно понашање јузбаше Хасан-аге који је похарао Градишку са својим аскером 29. и 30. децембра 1872. године и зато „из ове даљине усудисмо се да вас замолимо да пошаљете комисију која ће праведно испитати жалбе“.⁷⁷ Пребјези на аустријску страну чинили су додатни напор да упознају сусједне државе с приликама у пашалуку и од њих добију помоћ. Од српског кнеза Милана Обреновића су 10. јануара 1873. године затражили савјет да ли да упуте депутацију у Цариград и како да се она тамо опходи.⁷⁸

Бањолучки трговци, на челу са Томом Радуловићем и Јовом Пиштељићем, поново су се огласили представком у 10 тачака 18. јануара 1873. године у којој су се османским властима пожалили на интензивирање репресалија према хришћанском становништву. Поред осталог, у тачки број 3. представке захтјевало се „да се све тјелесне казне и казне које нијесу у царским канунима прописане укину и забране“.⁷⁹ Крајем јануара 1873. године 126 становника Градишке предало је нову молбу босанском валији Мустафа Асим-паши. Валија је замољен да се коначно „смилује на ову несрећу која одавно грозно народ на најнемилији начин гњечи и затире, (...) а ми ћемо за ту превелику доброту навијек за ваше честито здравље Богу срдачне молитве уздизати“.⁸⁰

Током јуна и јула 1873. године 37 српских трговаца из Градишке и околине потражило је уточиште у Славонији. Они су уз посредовање Светозара Милетића 26. јула 1873. године представницима великих сила упутили *Споменицу хришћанским гарантним*

⁷⁶ Народна библиотека Србије (=НБС), Заоставштина Гргура Јакшића, Р558/XII-3.

⁷⁷ Исто, Р-558/XII-4; *Застава*, бр. 90, 3/15. август 1873; *Застава*, бр. 91, 5/17. август 1873.

⁷⁸ НБС, Заоставштина Гргура Јакшића, Р-558/XII-5.

⁷⁹ Rudolf Zaplata, „Pretstavka kršćana banjoličkog sandžaka sultanu 1873. godine“, *Развизак*, бр. 10, Бања Лука, 1. октобар 1936, 298–304.

⁸⁰ *Застава*, бр. 93, 10/22. август 1873.

силама о положају и страдању хришћана у Босни, износећи у њој низ неправди које су турске власти чиниле хришћанском становништву. Сва горчина српског народа у Босни, изнијета у овој петицији, може се сагледати у једној реченици: „Живот, слобода, имање, част, трговина и привреда хришћанска у непрекидној су опасности, које код самовољних или пристрасних власти, које од разузданих турских бјесомучника и зулумћара“. *Споменицу* је пренијела црногорска штампа⁸¹, а годину дана касније објавио је *Летопис Матице српске*.⁸² *Споменицу* је, поред осталог, пратило писмо упућено аустроугарском цару у којем се наводи да су избјегли Срби били принуђени да спас и заштиту потраже од владара сусједне државе чији су трговачки и други интереси били повезани са приликама у Босанском пашалуку.⁸³ Аустроугарска управа у Пожеги дозволила је пребјезима да бораве на њеној територији, а земаљска управа у Загребу им је поручила да ће примити депутацију из њихове средине. Бански намјесник Антун Вакановић примио је крајем јуна 1873. године делегацију коју су чинили Илија Билбија, Стојан Вученовић, Васо Видовић и Ђорђе Босанчић, која га је замолила да им дозволи да се привремено настане у околини Старе Градишке или Славонске Пожеге, док избјеглице не добију гаранције за живот и имовину како би се вратили у родни крај.⁸⁴ Хрватска штампа је извјештавала да су поменути трговци оставили код кућа своје породице, а да су пашалук напустили највише због насиља које су трпили од бањолучког кајмакама Емин-ефендије, о чему је свједочио један од избјеглих трговаца Замфо Босанчић.⁸⁵ У *Споменици* се даље наводи како су хришћански становници Градишке због опасности која је пријетила њиховим животима и имањима били принуђени напустити домове видјећи да представник Порте у Сарајеву, босански валија Мустафа Асим паша, не само да није узео у заштиту пребјегле хришћане, већ их је прогласио бунтовницима, што „јамчано показује, да нам без помоћи хришћанских сила обра-

⁸¹ *Глас Црногорца*, бр. 17, 11/23. август 1873; Исто, бр. 18, 12/24. август 1873; Исто, бр. 19, 25. август/6. септембар 1873.

⁸² *Летопис Матице српске*, књ. 116, Нови Сад 1874, 148–158.

⁸³ *Застава*, бр. 93, 10/22. август 1873.

⁸⁴ *Narodne novine*, br. 147, 28. lipanj 1873.

⁸⁵ *Narod*, br. 145, 26. lipanj 1873.

не, повратка и заштите нема“. Потом су наведени многи примјери насиља над локалним хрићанима на које турске власти нису реговале: „У жалби валији Мустафа Асим-паши, 18. априла ове године поднесеној, набројили смо само од пошљедње године 38 случајева убистава, палежа, похаре и крађе, и других насиља и злочинстава, што су почињена хришћанима и то у појединим случајевима често више њима, и који нити су извиђени ни кажњени, услијед чега се Турци тако владају, као да од самих власти имају слободно писмо на насиља и злочинства“.⁸⁶ Коначно, закључује се: „Једном ријечју: живот, слобода, имање, част, трговина и привреда хришћанска у непрекидној су опасности, које од самовољних или пристрасних власти које од разузданих турских бјесомучника и зулумћара“.⁸⁷ Уздајући се у помоћ и заштиту великих сила, потписница Париског мира из 1856. године, аутори *Споменице* затражили су да се из Цариграда у упуту једна независна комисија која ће испитати основаност њихових жалби, те да се пред суд изведу виновници насиља и злочина над хришћанским становништвом.⁸⁸

Гроф Ђула Андраши позвао је турску владу да испита околности у вези са бјежањем градишких грађана, па је Порта наредила валији да на лицу мјеста сазна разлоге незадовољства становништва⁸⁹, а у Градишку је из Сарајева допутовао аустроугарски конзул Светозар Тодоровић.⁹⁰ Описујући насиља Асим-паше, *Глас Црногорца* наводи да „оваквијех мука и оваквога гоњења једва (да) је Босна запамтила. Дај Боже да је ово уочи смака турског, јер и вукови, кад им дође да крепају од циче зиме, грабе и кољу све што год нађу“.⁹¹ Умјесто испитивања валија је позвао избјеглице да се врате на своја имања у року од три дана, запријетивши да ће им уколико то не учине, бити конфискована имања. Поново је писао Васи Видовићу и Илији Билбији да се врате у Босну нагласивши да у Турском царству у миру живе милиони становника и да нико од њих и не помишља на бјежање, па тако и њих двојица треба да дођу у Бању Луку како би их

⁸⁶ *Летопис Матице српске*, књ. 116, Нови Сад 1874, 152.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Исто, 157.

⁸⁹ *Српске новине*, бр. 148, 4. јул 1873.

⁹⁰ *Глас Црногорца*, бр. 12, 7/19. јули 1873.

⁹¹ Исто, бр. 13, 14/26. јули 1873.

саслушао.⁹² Обраћајући се Видовићу и Билбији, поручио им је како је „разумио (да су) из Градишке отишли и да се без гаранције сигурности (неће) повратити“. Обећао је, да се „никоме неће неправда учинити, који противу закона ништа погрешно није“, док њихово посљедње бјежање „неће подлегати никаквој казни“.⁹³ Бјегунци се нису усудили да дођу пред валију послје овог писма. Плашили су се градишког кајмакама Емин-ефендије који им је поручио да су све њихове жалбе неистините и да му је валија одобрио да их све одбаци, „а њих може подавити у води или их убити, због чега неће ником одговарати“.⁹⁴ Због наведеног су у Градишку упућене заптијске бимбаше Раиф-ефендија и Фаик-ефендија са Тахир-бегом, а потом је стигао и бањолучки мутесариф Ђамил-паша. Након што су испитали жалбе, поручили су народу да ради свој посао, „а они ће извидити и да ће народ у слободи и миру бити“.⁹⁵ *Застава* је у међувремену оптужила Ђамил-пашу да је босанском валији дао 130.000 гроша како би заташкао аферу у Градишци.⁹⁶ Асим-паша је водио истрагу на начин да је жалбе локалног хришћанског становништва представљао као сплеткарења аустроугарских дипломатских изасланика.⁹⁷ Срби који су одбили потписати изјаву да нису малтретиран бачени су у тамницу, а паша је неким запријетио прогонством у Малу Азију.⁹⁸ Тиме, међутим, није умирио становништво, јер је управо док се налазио у Бањој Луци стигла депутација из 60 вароши пашалука да му преда нове жалбе.⁹⁹ Једино је локални фратар у Градишци изјавио како су и „он и његов народ задовољни и да немају тегоба“.¹⁰⁰ Пошто се избјеглице нису појавиле код валије, заплијењено је њихових 47 имања. *Српске новине* критиковале су Асим-пашу да се заузимао „без црвенила на обра-

⁹² *Српске новине*, бр. 158, 17. јул 1873; *Застава*, бр. 81, 13/25. јули 1873.

⁹³ Осим Видовића и Билбије међу трговцима у тој групи били су још: Алекса Вујић, Стојан Петковић, Ристо Милић, Јово Миљушић, Божо Љубојевић, Стојан Вученовић, Јово Мостић, Јован Кукавичић, Стојан Бјелајац, Лука Савић, Ђиро Перић, Тејо Бабић, Јован Мирковић, Станко Ђурић, Вид Гвозденовић, Симо Пиштељић, Васо Савић, Симо Вученовић, Ђорђија Босанчић, Стево Микановић и Замфо Босанчић; *Српске новине*, бр. 158, 17. јул 1873.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто, бр. 147, 4. јул 1873.

⁹⁶ *Застава*, бр. 88, 29. јули/10. август 1873.

⁹⁷ *Врбаске новине*, бр. 123, 9. јуни 1933.

⁹⁸ *Глас Црногорца*, бр. 14, 21. јули/2. август 1873.

⁹⁹ *Српске новине*, бр. 152, 10. јул 1873.

¹⁰⁰ Исто, бр. 159, 18. јул 1873.

зу за разуздане власти и фанатичне муслимане“.¹⁰¹ Док је Асим-паша боравио у Градишци посјетило га је 40 жена са дјецом тражећи да им се мужеви пусте на слободу, што је паша грубо одбио. На то му је Јованка, супруга Боже Љубоје, са сином у наручју поручила: „Ето ти сва наша дјеца пак их храни или кољи; кад си нам оћерао мужеве, а ти води и дјецу“.¹⁰²

У вези с Асим-пашиним мисијом Илија Билбија пише: „Када је Асим-паша видео да у Градишци није успио, он се врати у Бањалучку где је похапсио неке знатније Србе и међу њима два Градишчанина који нису хтели са осталима да побјегну: Симу Стефановића и Симу Којића. Затворивши их у бањалучки град, по ноћи их је изводио и свачим пријетио и страшио да би признали да су бунтовници, водећи их чак и на мјесто гдје је објешен неки поп из Лепенице, како би рекли шта он хоће. Пошто су они били тврђи од челика и при таквим и горим мукама, Асим-паша видећи да не може свој план извести, запријети им да ће их одвести у Сарајево. Смјештајући их у тамницу под најстрожим надзором, изводили су више ноћи Јову Билбију и водили га кроз тијесне сокаке, тобож као на вјешала само да им призна шта Асим хоће и опет у тамницу враћали. Са тим Србима је Асим-паша грозно шест месеци поступао. Иако није пронађена никаква кривица, ипак нису одмах пуштени кућама, па се претпостављало да је валија желио да од њих добије коју стотину дуката“.¹⁰³

Разочарана резултатима Асим-пашине истраге, штампа је писала како српски народ „нема дакле више ријечи с којима би он бјелодану истину засвједочио и правицу добио. Остаје му само још једини пут, којим му је могућно показати, да више трпите ни овако живјети не може. То је његов општи устанак за ослобођење“.¹⁰⁴ Новосадска *Застава* је поводом афере са градишким трговцима упозорава-ла да је „болесни турски друштвени систем“ било немогуће излијечити реформама „већ једино бритким јатаганом. Многе се болести смрћу лече, а народи, који робују било крштеним било некрштеним

¹⁰¹ Исто, бр. 171, 2. август 1873.

¹⁰² Илија Билбија, „Моји доживљаји“, *Развитак*, бр. 12, Бања Лука, 1. децембар 1936, 388–399.

¹⁰³ Исто, 393.

¹⁰⁴ *Глас Црногорца*, бр. 22, 15/27. септембар 1873.

силеџијама и изелицама, нису кадри излечити друкче рањаво тело друштвено до заједничким устанком на оружје“.¹⁰⁵ Кризу са бањолучким и градишким трговцима из 1873. године и емигрирање хришћанских трговаца у Аустроугарску британски конзул Холмс приписивао је „сплеткама спољних непријатеља Турске“. Холмс је признао како су већ дуго времена односи између хришћанских трговаца и муслимана на сјеверу Босне били незадовољавајући. Према његовим ријечима, ови трговци били су релативно богати, а због близине Аустроугарске стекли су више независности него игдје друго, због чега су, на неки начин „пробудили у одређеном степену љубомору и непријатељство муслимана“. Лоши односи између муслиманских земљопосјеника и хришћанске трговачке класе били су по њему био „одраз локалне особености, с обзиром да је у другим дијеловима Турског царства живот између хришћанске и муслиманске популације био доста толерантнији“.¹⁰⁶ Холмс је увјеравао своју владу како је узрок несређеног стања била близина Србије и Црне Горе које су наводно стално подбуњивале босанске хришћане. Мустафа Асим-пашу сматрао је добрим човјеком, који није имао моћ да спријечи злоупотребе локалних моћника.¹⁰⁷

Двадесеторица угледних српских трговаца из Бање Луке се 7/20. јула 1873. године писмом обратила босанском валији Мустафа Асим-паши. Била је то, по свему судећи, посљедња ријеч упозорења турским властима у предвечерје великог устанка. За разлику од представке из јануара 1873. године, међу потписанима није било нити једног католика.¹⁰⁸ Потписници наводе како су их прилике приморале да се обрате валији и посмено изложе биједно стање и зулуме „које нам се између небројених других зала чине и што се царска заповјест правично не врши“. Даље се наглашава да су потписници били и остају вјерни царски поданици и „ради смо да у царском здрављу будемо рахат и да у миру водимо наше послове и трговине, јамствујемо сви за једног а један за све да кад нас који

¹⁰⁵ *Застава*, бр. 84, 20. јули/1. август 1873.

¹⁰⁶ *The Eastern Question from the Treaty of Paris 1856 to the Treaty of Berlin 1878*, vol. I, London 1879, 82–83.

¹⁰⁷ *Исто*, 85.

¹⁰⁸ Братислав Теиновић, „Обраћање бањалучких трговаца од 7/20. јула 1873. године босанском валији Мустафа Асим паши“, *Гласник Удружења музејских радника Републике Српске*, бр. 6, (2008), 105–112.

смо овде подписати ниједнога неима који би не само дјелом него ни у мисли прљавштине какве против наше више владе и обштег благостања имао, (...)“.¹⁰⁹

Крајем августа 1873. године једна депутација избјеглих Срба, коју су чинили Васо Видовић, Божо Љубојевић и Васо Савић, посјетила је Беч са циљем да дипломатске представнике великих сила упозна са положајем хришћана у Босанском пашалуку. Депутација градишких избјеглица упознала је аустроугарски двор са положајем хришћана у Босни. Депутацију су примили посланици Енглеске, Италије, Француске, Њемачке и Русије. Енглески посланик је изразио сумњу у њихове наводе и поручио да располаже другачијим информацијама. Депутација је хладно примљена код француског и италијанског посланика, док су их њемачки и руски посланици примили знатно срдачније.¹¹⁰ Лист *Обзор* наводи да су бечки листови енглеског посланика увјеравали да је тужба босанских хришћана била „само празна вика, да су Турци недужни јањци, а кршћани гадни вуци, узбуњени и надражени од југославенске пропаганде, не чује се о пребјеглих кршћаних ништа више у јавности, те би човјек морао помислити, да су се они са својом покрајинском власти изравнали и у сви своју постојбину вратили“. *Обзор* додаје како се избјеглице нису намјеравале вратити на своја огњиште, јер „знаду пребјегли кршћани добро, да би, прешавши натраг преко Саве, били криви, те по реду пали под крвнички нож“.¹¹¹ Убрзо је до грофа Андрашија стигла вијест да је интервенција у корист градишких хришћана оставила снажан утисак на њихову популацију у Босни.¹¹² Васо Видовић је током септембра 1873. године више пута разговарао са аустроугарским министром спољних послова Андрашијем, који га је убјеђивао да се врати у Босну, са гаранцијама да неће бити ухапшен, али је Видовић одбио то да учини. Андраши је примјетио да су жалбе хришћана биле добро састављене, с позивом на све међународне правне акте који су се односили на заштиту хришћанског становништва у Турској. Сматрао је да се такав акт

¹⁰⁹ Исто.

¹¹⁰ *Српске новине*, бр. 175, 8. август 1873.

¹¹¹ *Obzor*, бр. 201, 2. рујан 1873.

¹¹² Г. Шљиво, „Босанска Градишка од 1788. до 1878“, 200.

могао „сковати“ само у Београду, што је Видовић негирао.¹¹³ Видовић се у међувремену нашао на челу *Одбоар за заштиту потлаченог хришћанског становништва у Босни и Херцеговини* који је основан у Старој Градишци јула 1873.¹¹⁴

Иако контакти са страним дипломатама нису постигли жељени ефекат, у Бечу су пребјези ступили у везу са агентом српске владе Ником Јовановићем Оканом, некадашњим сарајевским трговцем који се 1858. године иселио у Србију, а његовим посредством и са Јованом Ристићем.¹¹⁵ Окан је још у прољеће 1857. године посјетио Босански пашалук са циљем организовања устанка, о чему се дописивао са руским конзулом Александром Гиљфердингом и са једним од херцеговачких првака Мићом Љубибратићем.¹¹⁶ Иза овог плана стајао је такозвани „Одбор српско-босански“ на челу са Оканом. Основни задатак „Одбора“ било је организовање устанака како би се збацила турска власт „у покрајинама које је насељавало српско племе, да би путем њиховог прикључења Кнежевини Србији створио једну државу“.¹¹⁷ Окан је подразумевао да се муслиманима „подаре сва права грађанска која буду и христијани уживали“. Као и већина српских политичара, Окан је босанске католике сматрао Србима, којима је као и православнима требало дозволити да за бискупе бирају људе „од србске народности“.¹¹⁸ Новосадска штампа детаљно је обавијестила читаоце о циљевима одбора: „Ослобођење отаџбине од робског јарма и сједињење са Србијом; отпор страним утицајима и интригама; развитак свести о равноправности свију у Босни живећих народа, без разлике вероисповеди; да се увере Турци, да им се у њихова добра, у џамије, као и у њихове обичаје дирнути неће, него да ће једнака права са Србима уживати; да се буде на опрезу према фратрима, који страним интригама служе“.¹¹⁹ Штампа је пренијела вијест да је „одбор тежио

¹¹³ Ненад Урић, „Васо Видовић–политички вођа босанског устанка 1875–78. године“, *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, Бања Лука 2016, 82.

¹¹⁴ Исто, 79.

¹¹⁵ В. Чубриловић, *Босански устанак*, 37; М. Екмећић, *Устанак у Bosni*, 42.

¹¹⁶ Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Билећа-Гацко 2007, 380–381.

¹¹⁷ Milorad Екмећић, „Пokuшаји организовања устанка у Bosni 1860–1862. године“, *Glasnik Istorijskog društva BiH*, god. IX, (1958), 81–82.

¹¹⁸ Исто, 98–99.

¹¹⁹ *Застава*, бр. 21, 14. март 1868.

братској узајамности“ са родољубима у Херцеговини, Старој Србији, Бугарској и Грчкој.¹²⁰

Окан је септембра 1868. године упутио Јовану Ристићу један пројекат устанка у Босни. Истовремено се нудио аустроугарском вицеkonzулу у Сарајеву Светозару Теодоровићу за агента аустроугарске владе у Босни али га је Теодоровић одбио, пошто је раније радио у корист Србије и чинио му се као „политичка варалица“.¹²¹ Оканов план превиђао је да устанак најприје почне у Херцеговини из које би се прелио на простор Босне, а потом ступање у рат Србије и Црне Горе.¹²² Окан је двије године касније предао Ристићу нови пројекат устанка у Босанском пашалуку, којим је замијенио онај ранији из 1868. године. Према новом плану, требало је у Босну из Србије извршити инвазију неколико „добровољачких чета“ састављених од босанских избјеглица, у више крајева: Ливно, Бихаћ, Приједор, Бања Лука, Јајце, Травник, Високо, Зеница и Романија. За овај координисани напад било је неопходно наоружати 15.000 лица и то: 10.000 за Босанску Крајину и 5.000 за источну Босну.¹²³ Оканов план донекле подсећа на један ранији пројекат Гарашаниновог повјереника Томе Ковачевића¹²⁴, написан 1862. године под називом: „Пројекат за подизање буне противу Турака у Босни, Ерцеговини, Старој Србији и Нишком и Видинском пашалуку“. Ковачевићев план је такође предвиђао неколико пограничних тачака из којих су добровољачке чете требале упасти на простор Босне.¹²⁵ Турске власти су временом успјеле да дјелимично разоткрију конце ових устаничких планова, па су из пашалука протјерале више лица за које су сумњали да се налазе у политичкој вези са Кнежевином Србијом. Најприје је 1869. године у прогонство протјеран утемељитељ бањолучке Богословије Васа Пелагић. Његову судбину доживио је Гавро Вучковић Крајишник, који је фебруара 1870. године у Бихаћу ухапшен по налогу Савфет-паше. Вучковићев на-

¹²⁰ Исто, бр. 24, 24. март 1868.

¹²¹ В. Теиновић, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 903.

¹²² М. Екмеčić, *Ustanak u Bosni*, 44.

¹²³ Васо Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, Београд 1994, 50–51.

¹²⁴ Опширније о Ковачевићу код: Братислав Теиновић, „Томо Ковачевић (1820–1863): борац за српски национални интерес у Босанском ејалету“, *Национални интерес*, 1, (2022), 253–285.

¹²⁵ *Политика*, бр. 10.395, 1–4. мај 1937.

ционални рад у Крајини и помагање српских школа били су разлози због којих је изгнан из пашалука.¹²⁶ Истовремено су под јаком стражом у Малу Азију протјерана браћа Серафим и Јован Перовић и Леонтије Радуловић.¹²⁷

Аустроугарски конзул у Бањој Луци Драганчић, од кога су српски трговци у више прилика тражили заштиту, одлуком министра Андрашија повучен је из Бање Луке септембра 1873. године јер су га турске власти сумњичиле за наводна политичка роварења. Андраши је од Порте затражио јавно извињење због оваквих тврдњи и слободан повратак избјеглих трговаца, што је турска власт коначно прихватила.¹²⁸ Драганчић није уживао симпатије већег дијела српске заједнице у Бањој Луци. Важио је за Пелагићевог непријатеља, који је плашећи се утицаја Пелагићеве Богословије на народ, турским властима предлагао да школу на вријеме угасе.¹²⁹ Један члан бањолучке црквено-школске општине писао је како је аустроугарски конзул са дозом зависти гледао на напредак Богословије.¹³⁰ За новосадску *Заставу* није било сумње да је Драганчић наговорио турске власти да уклоне Пелагића из Бање Луке: „Говорило се у оно вријеме, да је баш он био зли дух Али Риза-паше, тадашњег мутесарифа бањалучког и да је он, т.ј. господин конзуларни агент, оног доброћудног пашу против Пелагића узбунио, говорећи му да је Пелагић официр српски, а не калуђер, а да је богословија војничка школа.“¹³¹ Осим Драганчића, *Застава* је оптуживала поједине српске трговце, у првом реду Тому Радуловића, да су стајали иза Пелагићевог протјеривања из Бање Луке.¹³²

Лист *Застава* је почетком фебруара 1874. године објавио да је султан Абдул Азиз потписао амнестију за босанске бјегунце.¹³³ Послије окупљања 3. марта 1874. године у Старој Градишци, српске избјеглице су на дереглији прешле у Босанску Градишку, гдје су

¹²⁶ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 180.

¹²⁷ Miodrag Vulin, „Gavro Vučković–Krajišnik, čovek i delo“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1–4 (1981), 62; *Застава*, бр. 45, 19. април 1870.

¹²⁸ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 187.

¹²⁹ Исто, 178.

¹³⁰ Боровоје Милошевић, „Протјеривање Васе Пелагића из Босне и Херцеговине 1869. године“, *Српски историјски часопис*, 2, (2019), 55–82.

¹³¹ *Застава*, бр. 153, 31. децембар 1871.

¹³² Исто, бр. 63, 27. мај 1869.

¹³³ Исто, бр. 15, 3/15. фебруар 1874.

их дочекали кајмакам и кадија у свечаном руху, обећаваши им безбједност.¹³⁴ Турска Порта је наизглед прихватила интервенцију из Беча, смијенила је валију, мутесарифа и кајмакама. За новог валију поставила је Мехмед Акиф-пашу¹³⁵, за бањолучког мутесарифа Раиф-ефендију, а за градишког кајмакама Фаик-бега. Са друге стране, турске власти су појачале надзор над хришћанима, заведена је цензура на увезене књиге и привремено су забрањена путовања у Аустроугарску и Србију. Закупци пореза и спахије повећавали су намете сељацима, што видимо на примјеру Јове Шувака из Гашнице, који је 1874. године имао приход од 600 сепета кукуруза. Закупац пореза и спахија су на име трећине процијенили да је имао 1.200 сепета, па је спахија узео једну половину, а закупца другу.¹³⁶

Иако покрет крајишких српских трговаца није остварио политичке циљеве, наговјестио је будуће знатно крупније догађаје у којима ће учествовати исте личности које су биле дио дешавања између 1871. и 1874. године. Међу политичким вођама устанка посебно се истицао трговац Васо Видовић, који се временом успио наметнути за устаничког вођу нове генерације. Видовић није устанике предводио у боју, већ се старао да их снабдије оружјем и муницијом, збрине њихове породице које су биле приморане да напусте пашалук, и политички их представља пред спољним свијетом. Почетак Невесињске пуше затекао га је на аустријској страни гдје је одмах почео са организовањем устанка у Босанској Крајини. Убрзо је постао једна од кључних личности „Главног одбора босанског устанка за ослобођење“. На самом крају устанка, Видовић се на Берлинском конгресу појавио као једини заступник српског народа из Босанског пашалука.¹³⁷

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

¹³⁴ И. Билбија, „Моји доживљаји“, 394.

¹³⁵ С. Бијелић, *Казивања паметара*, 233.

¹³⁶ Г. Шљиво, „Босанска Градишка од 1788. до 1878“, 200.

¹³⁷ Н. Урић, „Васо Видовић“, 78; *Србија 1878. Документи*, приредили: М. Војводић, Д. Р. Живоиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978, 406–407.

Народна библиотека Србије (=НБС), Заоставштина Гргура Јакшића.

Објављени извори, мемоаристика, путописи:

Билбија, Илија, „Моји доживљаји“, *Развитак*, бр. 12, Бања Лука, 1. децембар 1936, 388–399.

Гиљфердинг, Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972.

Кецмановић, Илија, *Изјаве босанских избјеглица о разлозима њиховог бјекства из Босне у августу и септембру 1875. године*, Сарајево 1964.

Красић, Владимир, *Устанак у Босни од 1875. до 1878. године. Грађа за нову српску историју рата за ослобођење (фототипско издање)*, приредио: Р. Субић, Бања Лука 2021.

Крецо, Перо, *Животопис. Биљешке из Устанка 1875–1878*, приредили: Р. М. Пилиповић и Б. М. Бранковић, Београд-Дрвар 2018.

S bosanske granice. Dopisi i izvještaji fra Martina Nedića o stanju u Bosni i Hercegovini objavljeni u Gajevim Novinama 1838–1855, priredio: M. Matolić, Orašje 2020.

Србија 1878. Документи, приредили: М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

Штампа:

Босанска вила, Сарајево.

Врбаске новине, Бања Лука

Глас народа, Нови Сад.

Глас Црногорца, Цетиње.

Danica ilirska, Zagreb.

Застава, Нови Сад.

Летопис Матице српске, Нови Сад.

Narod, Zagreb.

Narodne novine, Zagreb.

Obzor, Zagreb.

Политика, Београд.

Србски дневник, Нови Сад.

Српске новине, Београд.

Литература:

- Берић, Душан, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Билећа-Гацко 2007.
- Бијелић, Стојан, *Казивања паметара о прошлости Бање Луке и Крајине*, приредио: Ђ. Микић, Бања Лука 1996.
- Bogićević, Vojislav, „Kako je u Bosni ukinuta rabota i uvedena trećina 1848. godine“, *Istorijsko-pravni zbornik*, 3–4, (1950): 184–199.
- Богићевић, Војислав, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878. године“, *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине II* (1950): 143–184.
- Bošnjak, Slavoljub, *Poviestnica Bosne*, Zagreb 1851.
- Војводић, Васо, *У духу Гарашанинових идеја*, Београд 1994.
- Вујчић, Бојан, *Успон и пад Малог Београда. Културно-просвјетна улога српског грађанства у Градишци (1848–1949)*, Градишка 2023.
- Vulin, Miodrag, „Gavro Vučković–Krajišnik, čovek i delo“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–4 (1981): 53–74.
- Екмечић, Милорад, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Нови Сад 2021, 249–313.
- Екмеčić, Milorad, „Pokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860–1862. godine“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH IX* (1957): 73–107.
- Екмечић, Милорад, „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Разнолики историјски списи*, 2, Нови Сад 2021, 5–53.
- Екмеčić, Milorad, „Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine“, *Балканика VIII*, (1977): 301–320.
- Екмеčić, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo 1973.
- Zaplata, Rudolf, „Pretstavka kršćana banjoličkog sandžaka sultanu 1873. godine“, *Развукат*, бр. 10, Бања Лука, 1. октобар 1936, 298–304.
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, Sarajevo 1915.
- Кос, Ангелика, „Србски Дневник Данила Медаковића као свједок промјена у Босни и Херцеговини“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 2 (2010): 195–218.
- Kukuljević Sakcinski Ivan, *Putovanje po Bosni*, Zagreb 1858.
- Микић, Ђорђе, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995.
- Милошевић, Боривоје, „Протјеривање Васе Пелагића из Босне и Херцеговине 1869. године“, *Српски историјски часопис* 2 (2019): 55–82.
- Милошевић, Боривоје, „Трговци добротвори српског школства у Босни и Херцеговини у XIX вијеку“, *Синеза*, 5/1, (2024): 31–48.

- Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958.
- Пелагић, Васа, *Историја босанско-херцеговачке буне у свези са српско и руско-турским ратом*, Будимпешта 1879.
- Popović, Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni i Turski neredi za vrijeme reformnog režima Abdul Medžida*, SANU, posebna izdanja, knj. 59, Beograd 1949.
- Stojaković, Gordana, „Staka Skenderova ili prilog za istoriju autentičnosti“, *Habitus* 8, (2022): 177–188.
- Teinović, Bratislav, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine 1800–1878*, (neobjavljena doktorska disertacija), Banja Luka 2018.
- Теиновић, Братислав, „Обраћање бањалучких трговаца од 7/20. јула 1873. године босанском валији Мустафа Асим паши“, *Гласник Удружења музејских радника Републике Српске* 6 (2008): 105–112.
- Теиновић, Братислав, „Томо Ковачевић (1820–1863): борац за српски национални интерес у Босанском ејалету“, *Национални интерес* 1 (2022): 253–285.
- The Eastern Question from the Treaty of Paris 1856 to the Treaty of Berlin 1878*, vol. I, London 1879.
- Ђоровић, Владимир, *Босна и Херцеговина*, Београд 1925.
- Урић, Ненад, „Васо Видовић–политички вођа босанског устанка 1875–78. године“, *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, Бања Лука 2016, 77–112.
- Hranić, Vojislav, *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1911.
- Чубриловић, Васа, *Босански устанак 1875–1878. године*, Београд 1995.
- Шљиво, Галиб, „Босанска Градишка од 1788. до 1878“, *Историја Босанске Градишке и њене околине од најстаријих времена до 1985. године*, Градишка 2008, 159–205.
- Шљиво, Галиб, „Вагнерово виђење Босне средином XIX вијека“, *Историјски зборник* 2, (1981): 55–76.
- Šljivo, Galib, „Iseljavanje bosanskog stanovništva u prekosavske krajeve u prvoj polovini 1860. godine“, *Istorijski zbornik* 10, (1989): 19–42.
- Шљиво, Галиб, „Прилике у сјеверној Босни шездесетих година XIX вијека“, *Историјски зборник* 7, (1986): 103–120.

Borivoje Milošević Sandra Lukić

PRE-REBELLION TURMOIL IN BOSANSKA KRAJINA: AFFAIRS
INVOLVING MERCHANTS FROM BANJA LUKA AND GRADIŠKA

Summary: *The affairs involving Serbian merchants from Banja Luka and Gradiška represent a small yet highly intriguing episode in the history of the Serbian national movement in the Eyalet of Bosnia on the eve of the Great Eastern Crisis. The feudal oppression endured by the peasantry in the lead-up to the 1875 uprising became unbearable. The Christian population was also subjected to harsh tax exploitation and the arbitrary rule of local aghas and beys. Between 1871 and 1874, several Serbian merchants from Banja Luka and Berbir (Gradiška) crossed the Sava River on multiple occasions, seeking refuge in the Austro-Hungarian Monarchy and attempting to draw the attention of European powers to the position of the Christian population in the Eyalet. These events should be viewed within the broader socio-political context of the Eyalet of Bosnia and the connections that Serbian merchants - as a significant part of the national elite - established with the institutions of the Principality of Serbia during the preparation of plans for national liberation and unification. The flight of these Serbian merchants was not solely political in nature but also aimed at securing protection for their personal economic interests.*

Keywords: *Eyalet of Bosnia, Bosanska Krajina, Serbian uprising 1875–1878, Banja Luka and Gradiška merchants, Austria-Hungary.*